

הרהורים על מהותו של מנחם־מנדל ומעשיו*

לזכרו של ידידי היקר
אורי (פייול) סבירסקי
יליד וילנה ואיש חיפה
שנאסף אל עמיו

1

סיפורם של מנחם־מנדל ושיינה־שיינדל רעייתו אחוז בעיירה 'פֶּתְרִילְבֶּקָה'. כתרילבקה היא לא רק מקום־המוצא של מנחם־מנדל ומקום מושבה של שיינה־שיינדל, הוריה וילדיה. כתרילבקה היא גם מרכז־הכבוד אליו מבקש מנחם־מנדל לשוב בכל אחד מן השלבים, אף כי הוא מפריח מדי פעם רעיונות בדבר משיכת האישה־והילדים לעיר גדולה. יתר על כן, כתרילבקה ואורחותיה הם קנה־מידה ורקע – יציב, בטוח ובייתי – הבא להבליט את עולם התווה אליו נקלע מנחם־מנדל ללא שוב. כתרילבקה היא מעין 'אתמול' המתמודד ונאבק עם ה'מחר' הפרוע על טעמו של 'היום'.

2

שלום־עליכם כותב בהקדמתו שמנחם־מנדל אינו גיבורו של רומן, אלא איש חיוקיים. אפשר להעיר דרך אגב, שקיים תמיד פער עקרוני בין 'החיוקיים' לבין עיצובו כדמות באמצעות מילים. המחבר תמיד מעורב, הוא וכשרונו, הוא ודמיונו, גם אם הוא מנסה לכאורה להתחבא...

אפשר שמנחם־מנדל אינו מעוצב כגיבור מתוך נקודת־ראות רומנטית או אידיאלית כלשהי. אף על פי כן ניתן להבחין בשני עניינים, העשויים לגרות הרהור שני, לאמור:

(א) אי־שם, ברקע העמוק של כל הפרשה טמון המיתוס בדבר האוצר. מנחם־מנדל רודף אחר אוצר סמוי, המתגלה לעיניו מקרוב, מפתה אותו, מרשה לו לנגוע בשוליו – ונעלם כלא היה, כרוח רפאים.

(ב) מאידך גיסא ניתן להבחין במעין ואריאציה של 'האידיאליזם הקאפיטליסטי'. הכוונה לאותה מסירות והתמכרות של ראשוני הקאפיטליסטים לעניין אצירת ההון והעצרו, בבחינת 'התחייבות האדם כלפי רכשו'. אופיה של אותה התחייבות היה אחוז במעשים עקביים, קמצניים, חרוצים ושקדנים. מנחם־מנדל הוא ואריאציה פארודית־גרוטסקית של האיש המשליך את נפשו מנגד למען הגדל את רכשו.

* מסה זו הקדימה להופיע בעיתון 77, תל־אביב, יוני 2006, עמ' 21–22.

וכך הפך מנחם-מנדל לרמות מרכזית של שלום-עליכם. קל וחומר – כאשר מרחב פעילותו היה כל כך קרוב ושזור בפרק מרכזי בביוגרפיה של הסופר... מותר לשער, שעד יציאתו לדרך היה מנחם-מנדל אברך יהודי רגיל, דומה לכל האברכים: יושב בבית חותניו, בבית-המדרש ותוהה על יציבות עולמו הקטן. הקורא גם אינו יודע מה מראהו האישי של מנחם-מנדל ומה גילו. גם לא של רעייתו שיינה-שיינדל. הכול פתוח לדמיונו וניחושו. התמורה חלה בו כמעט פתאום. יתר על כן – לא תמורה היתה זו אלא מעין גלגול. פתאום התברר, שמנחם-מנדל הוא איש-דרכים.

כן התברר, שפועלת ממנו ובו שאיפה עזה לדלג ממעמד למעמד: הוא אחוז בעולם ריאלי – אך דמיונו לא קפא על שמריו. אדרבה, התרקחה בו מעין מזיגה של עשייה-עם-הזיה. היה מי שתיאר את הזיותיו של מנחם-מנדל כ'חולניות'. והנה, גם ה'ביצועים' שלו 'חולני'. ההזיה הפכה בבת-אחת לעשייה – ובמרץ היולי.

התמורה הפעילה בו כוח אדיר, שדחף אותו מעיר לעיר ומפרנסה לפרנסה. הוא גם המריא ונסק מעבר לעולם הריאלי עד כדי אובדן אחיזה בפרטים אישיים חיוניים ביותר, כגון ילדיו ומשפחתו.

גם הפרטים האישיים על שיינה-שיינדל אינם רבים כל כך. כמוה כאשת מנחם-מנדל, היא רמות שנכשלה. אלא שאין היא משלימה עם כשלונה. אין היא מבינה את התמורה שחלה בבעלה, אין היא מסוגלת לקלוט את מסריו הנלהבים. שיינה-שיינדל אינה שרויה בסביבה עוינת, היא אינה ברחוב, אלא בבית. היא משלבת באורח יציב שלושה דורות. האסון שקרה לה עולה על כושר-קליטתה. גם אסון חייב להיות 'סביר' (גירושין, בגידה, בריחה לאמריקה, אפילו אלמנות). אין זה נכון, שרק שיינה-שיינדל מייצגת את מהותה של כתרילבקה. גם מנחם-מנדל. כתרילבקה טעונה עוצמות בעלות מגמות סטאטיות וגם דינאמיות. עולמה של שיינה-שיינדל לא חרג מן העיירה. עולמו של מנחם-מנדל התרחב בבת-אחת והסתחרר. שיינה-שיינדל אינה יוצאת מכתרילבקה. מנחם-מנדל אינו חוזר אליה, אך כל הזמן עומד לשוב.

מעניין, ששלום-עליכם לא הציג בספרו זה איש כאנטיתזה למנחם-מנדל, אלא דווקא אישה. אפשר שמתוך כך הוא החליט לכלול פרק על מנחם-מנדל גם בספרו המונומנטאלי 'טוביה החלבן'...

האישה היהודייה הפשוטה, האחווה ביום-יום, בבית, בקדרות, בילדים, בצורכי הקיום והבריאות והדאגה להורים; האישה הנאמנה והמקנאה לבעלה, וחורה לה

שאינן גורלה דומה לגורל חברותיה, האישה הכמחה לתשומת לב ולמתנה כלשהי ולבגד חדש – לה, לאימה ולילדיה, אישה זו אחוזה בשורשיה ונתמזל מזלה להתחתן עם איש־פרפר...

7

את הניגוד הקיצוני ביותר למנחם־מנדל מגלמת לא אישתו אלא החותנת. וזו ממש אינה מעוצבת כבשר־ודם. היא מפוכחת, קרה, בעלת נסיון־חיים. אין לה אשליות והיא דוחה כל הזייה. אין בה גם רגש־של־ממש. אפילו ההומור של החותנת, השזור בפתגמי־החוכמה שלה, הוא יבש ואפלולי, כאילו אמור מרחוק ומגובה. בלתי אישי, ללא מעורבות ודאגה. חכם ויבש. מנחם־מנדל חורג מן המעגל הפנימי ועשוי לייצג את היהודי ההיסטורי, יהודי העיירה, שאגר בחובו כוחות סמויים אדירים ופרץ אל העיר הגדולה ועסקיה. הוא יהודי המבקש להתברג במכונת העולם הגדולה ולהפיק תועלת ממנה. יהודי הנופל ואינו מתייאש. גם שיינה־שיינדל מייצגת כוחות היסטוריים: בעיקר את כוח־ההסתגלות. ומעניין, בעימות בין שניים אלה אין זכר ליהדות יראת־השמים ולזרמיה. הדראמה מעוצבת מתוך הבט חילוני גרידא.

8

אפשר לומר, שתנועתו של מנחם־מנדל מצביעה על המהות הפאראדוקסלית של הקיום היהודי. אין מוצא מן הגורל היהודי. כל נסיון לפרוץ את המעגל הקיומי נכשל ממנו ובו, אך ניתן להפעיל מתוך קיום זה פוטנציות אדירות־כוח. יש מי שמבקש כאן רמז לפתרון ציוני קיצוני, כלומר לאפשרות שינוי הגורל על־ידי שינוי המקום והתנאים והתכלית – נדמה לי שהוא טועה. לא זה, כנראה, המסר של שלום־עליכם. אין הוא נוגע כלל בספרו זה בבעיה הבערת ביותר של היהודים, שהולידה את הציונות, הווה אומר: שנאת היהודים, האנטישמיות. שלום־עליכם מצביע על מערכת מהותית יותר, הטבועה בישות הלאומית: השאיפות המפליגות, העוצמה הפוטנציאלית העצומה, השזורות בחוסר הבנה והתחשבות בגורמי המציאות המכריעים. הוא מציג את זה כבעיה גורלית. בכל זאת עלינו לזכור, שלא כל המנחם־מנדלים נכשלו בהיסטוריה היהודית המודרנית, אך כל זמן שהם יהודים – אין הם חדלים להיות במידת־מה מנחם־מנדלים...

9

מנחם־מנדל אינו רואה בכוח המניע אותו עוצמה שִׁדִּית או אף שגֵעוֹן. זו נקודת ראותה של שיינה־שיינדל. הוא רואה בכל כשלון – הפעלה של כוחות דימוניים. שניהם מבקשים את הדימוניות בחוץ. למעשה היא פועלת מבפנים. חשוב להבהיר: העסקים לכשעצמם אינם שייכים למערבולת התוהו. הבורסה והמניות שייכות למערכת בינלאומית של עסקים. המתח המתמיד בין ההצע

לביקוש אינו ניתן, כנראה, לתכנון ראציונאלי בלבד. כל נסיונות הריסון והתכנון הוכיחו, שהם חונקים את המוטיבאציה.

אלא מאי? כלכלה זו הפכה לגלגל תוהו מבחינתו של מנחם-מנדל. הוא פנה אל מערכת מורכבת זו כאל הימור-של-מזל. והפסיד, כמובן... בכל זאת יש לו מידה מסוימת של חירות. זו חירותו של 'האדם הכלכלי' להסתובב במעגל ההימורים. ניכר בו במנחם-מנדל שהוא נסער ונגרף ונתקף ממש כפייה פנימית, מעין אובססיה.

אפשר לומר, שהוא מייצג לא רק מערכת יהודית: יש בו גם משהו אוניברסאלי, בעצם מאבקו של האיש הבודד על קיומו בתוך עולם המתערבל לעומתו כמערכת אי-ראציונאלית, שניתן לכנותה 'שדית'. יש בו במנחם-מנדל כוח-קיום וחפץ-חיים של היחיד לעומת עולם עוין, אך הוא נסחף במעגל-קסם שאין מוצא ממנו.

10

שלום-עליכם ערך את הספר במו ידיו. הוא השמיט קטעים רבים והניח בו רק שישה פרקים. רק שלושה מהם עוסקים בתחום עסקי ההון והספטרות. יש הרואים כאן סוף פסוק. שלושת הפרקים האחרונים מצביעים על פרפורי מנחם-מנדל בתחום ה'פרנסות המוגבלות'. מעין דרך חזרה לכתרילבקה. הגיבור הגיע אל נקודת הכרעה: להתכנס אל קונכייתו או לפרוץ. מאחר שאין הוא מסוגל לחזור אל גלגלו הראשון – הוא פורץ ומפליג לאמריקה.